

KRISTALL NACHT

Voorspel van de vernietiging 1938-1945

Martin Gilbert

KRISTALLNACHT

Martin Gilbert

KRISTALLNACHT

Voorspel van de vernietiging 1938-1945

Oorspronkelijke titel *Kristallnacht: Prelude to Destruction*
Oorspronkelijke uitgever HarperCollinsPublishers, Londen
Copyright © 2005 Martin Gilbert
Vertaling Littera Scripta / Geraldine Damstra
Copyright Nederlandse vertaling © 2014 Uitgeverij Omniboek, Utrecht

Alle rechten voorbehouden.

Omslagontwerp Garage BNO
Typografie en zetwerk GBU Grafisch compleet

ISBN 978 94 0190 386 8

ISBN e-book 978 94 0190 387 5

NUR 689

www.omniboek.nl

www.boekenwereld.com

Inhoud

Lijst van kaarten	6
Voorwoord	8
Woord van dank	10
1 De nacht van het gebroken glas	13
2 Ooggetuigen: Berlijn	27
3 Ooggetuigen: Wenen	36
4 Ooggetuigen: uit alle delen van het Rijk	50
5 Het grimmige voorspel	89
6 De wrede gevolgen	106
7 Tussen goed en kwaad	127
8 Ontsnapping en redding	144
9 De laatste stappen op weg naar de vernietiging	181
Kaarten	215
Bronvermelding en literatuurlijst	241
Index	251

Kaarten

1. In de tekst genoemde plaatsen waarvan de synagogen werden verwoest in de Kristallnacht
2. In de tekst genoemde plaatsen tussen Hessen en Baden waarvan de synagogen werden verwoest in de Kristallnacht
3. In de tekst genoemde plaatsen tussen Bremen en het Ruhrgebied waarvan de synagogen werden verwoest in de Kristallnacht
4. In de tekst genoemde plaatsen in Duitsland en Oostenrijk, met de grenzen van het Duitse Rijk ten tijde dat de Kristallnacht plaatsvond
5. In de tekst genoemde plaatsen in Europa en een ontsnappingsroute van Warschau naar Palestina
6. Plaatsen waarvan de synagogen werden verwoest in de Kristallnacht: Noordwest-Duitsland
7. Plaatsen waarvan de synagogen werden verwoest in de Kristallnacht: van de Baltische Zee tot Leipzig
8. Plaatsen waarvan de synagogen werden verwoest in de Kristallnacht: het gebied Baltische Zee – Stettin – Breslau
9. Plaatsen waarvan de synagogen werden verwoest in de Kristallnacht: Oost-Pruisen
10. Plaatsen waarvan de synagogen werden verwoest in de Kristallnacht: Silezië
11. Plaatsen waarvan de synagogen werden verwoest in de Kristallnacht: Zuidwest-Duitsland
12. Plaatsen waarvan de synagogen werden verwoest in de Kristallnacht: Zuidoost-Duitsland
13. Plaatsen waarvan de synagogen werden verwoest in de Kristallnacht: van het Ruhrgebied tot het Rijnland
14. Plaatsen waarvan de synagogen werden verwoest in de Kristallnacht: Midden-Duitsland
15. Plaatsen waarvan de synagogen werden verwoest in de Kristallnacht: het gebied Rijn – Main

16. De reis van de St Louis, en het continent Amerika
17. Alaska: de veilige haven die het niet was
18. Het Caraïbisch Gebied
19. Groot-Brittannië: in de tekst genoemde plaatsen
20. Een deportatie van het Ruhrgebied naar Riga, 11-13 december 1941, met dienstregeling trein
21. Deportatieroutes naar Riga, 1941-1942
22. Deportaties uit Berlijn, 1941-1944
23. Deportaties uit Wenen, 1941-1944, met de aantallen Joden vermoord op elke bestemming
24. Deportaties naar Auschwitz, 1942-1944
25. Het schema van de deportatie van de Duitse Joden, 1940-1944

Voorwoord

Op 10 november 1938 vond er in Duitsland vanaf de vroege ochtend tot het vallen van de avond een uitbarsting van geweld plaats tegen de Joden, die als een vernietigende wervelwind over het land trok. Binnen een paar uur werden er meer dan duizend synagogen in brand gestoken en verwoest. Dachten de op-roerkraaiers dat het vuur nabijgelegen niet-Joodse gebouwen kon bedreigen, dan sloegen ze de synagogen met hamers en bijlen kort en klein. Dit was geen spontane uitbarsting van geweld, maar een breed georganiseerde stormloop.

In honderden Joodse buurten ontstaken leden van de SA (de 'Sturmabteilung' ofwel de paramilitaire stoottroepen) – waarvan sommige in hun uniform met bruine hemd, andere in burger – grote vuren in de openlucht, waar ze het meubilair en de boeken uit de synagogen en particuliere woonhuizen in gooiden. Op straat werd er jacht gemaakt op de Joden, ze werden beschimpt en in elkaar geslagen. Tienduizenden Joodse winkels en woonhuizen werden geplunderd. Overal in Duitsland, van de hoofdstad Berlijn tot de kleinste stadjes en dorpjes in Hitlers rijk, werden de Joden aangevallen. Tijdens het vierentwintig uur durende geweld kwamen eenennegentig Joden om het leven.

In deze vierentwintig uur werden meer dan 30.000 Joodse mannen in de leeftijd van zestien tot zestig jaar – een kwart van alle Joodse mannen in Duitsland – gearresteerd en naar concentratiekampen gestuurd. Daar werden ze een aantal maanden gefolterd en gemarteld. Meer dan duizend van hen stierven in deze kampen.

Deze dag en nacht vol verschrikkingen werd de 'Kristallnacht' genoemd: de nacht van het gebroken glas. Wat de daders betreft, gaf deze benaming uitdrukking aan hun gevoel van zowel triomf als minachting: triomf om alles wat ze hadden verwoest, [minachtend] gelach bij de gedachte aan het geluid van brekend glas. Na die nacht had uiteindelijk iedere Duitse Jood een unheimisch gevoel van angst, zorg en verdriet.

Van geen enkele gebeurtenis in het verhaal van de Duitse Joden tussen 1933 en 1945 werd zo breed verslag gedaan terwijl zij aan de gang was. Er waren een paar honderd buitenlandse journalisten in Duitsland, inclusief die van de grote internationale persbureaus, die vrij verslag deden van hetgeen ze zagen en hoorden. Het was geen oorlogstijd. Vijf weken daarvoor had Duitsland met Frankrijk en Groot-Brittannië een overeenkomst gesloten over de annexatie van Sudetenland in Tsjecho-Slowakije, een overeenkomst die – in de woorden van de Britse premier Neville Chamberlain – het begin betekende van *peace in our time*.

De gedetailleerde berichten over de schaal en de gemeenheid van de aanvallen op de Joden en Joodse bezittingen in de Kristallnacht veroorzaakten in alle democratische landen een schokgolf en maakten definitief een eind aan de aantrekkingskracht die het nazisme daarvoor wellicht had op het gewone volk en hun regering. De Kristallnacht was een dramatisch keerpunt in de manier waarop het nazisme werd ervaren.

Dit boek begint met de oorzaken en gebeurtenissen in de nacht zelf, een nacht die degenen die hem hebben meegemaakt nog altijd helder voor de geest staat. Dan volgt een blik op de zes jaar die voorafging aan deze golf van terreur. Daarna gaat het verder met een beschrijving van de reactie van de Duitse Joden, de Duitse regering en de wereld op de gebeurtenissen van de Kristallnacht.

Bijna vierhonderd jaar eerder, in 1543, gaf Maarten Luther in zijn pastorale brief *Over de Joden en hun leugens* het advies dat Joodse synagogen 'in brand zouden moeten worden gestoken en wat niet verbrandt, bedekt zou moeten worden of besmeurd met een laag vuil, zodat niemand er nog de as of een steen van kan zien. En dit zou moeten gebeuren ter ere van God...' Hitler en zijn helpers volgden dit advies voor hun eigen destructieve doeleinden.

Dit boek bevat ook verhalen van Duitsers van goede wil alsmede van buitenlandse diplomaten, die probeerden te helpen. Hun moed mag niet worden vergeten. Dit laat echter onverlet het leed van hen die het slachtoffer werden in deze nacht van terreur, de vreselijke gevolgen voor de Joden in Duitsland en het menselijk bestaan. De Kristallnacht was het voorspel van de vernietiging van een heel volk en een indicatie van wat er gebeurt wanneer een maatschappij het slachtoffer wordt van haar lagere instincten.

Martin Gilbert

25 september 2005

Woord van dank

Ik ben bovenal dankbaar de volgende ooggetuigen van de Kristallnacht die mij hun nog niet eerder gepubliceerde herinneringen hebben toegestuurd: Esther Adler (Breslau), Reiner Auman (Frankfurt-am-Main), Susan Ben Yosef (Wenen), Gertrude Bibring (Wenen), Hans Biglajzer (Keulen), Jerry Bocian (Berlijn), Lassar Brückheimer (Marktbreit-am-Main), Chava Cohn (Berlijn en Ratibor), Janet Ettelman (Mannheim), Ruth Fluss (Danzig), Zerem Freier (Berlijn), Herbert Friedman (Wenen), Fred Garfunkel (Wenen), Marianne Geernaert (Bad Kreuznach), Edgar Gold (Hamburg), Fred Gottlieb (Siegburg), Ruth Gutmann (Hannover), Gary Himler (Wenen), Renie Inow (Wuppertal), Elsa Kissel (Mainz), Adina Koor (Hamburg), Max Kopfstein (Berlijn), Charlotte Lopian (Würzburg), Helga Leib (Berlijn), Ruth Lewin (Glatz), Miriam Litke (Berlijn), Ilse Loeb (Wenen), Walter Loeb (Karlsruhe), Martin Lowenberg (Fulda), Laurie Lowenthal (Aschaffenburg), wijlen Eric Lucas (Hoengen), Lucy Mandelstam (Wenen), Hans Benjamin Marx (Frankfurt-am-Main), Gerhard Maschkowski (Elbing), Helga Milberg (Wenen), Ruben Moller (Bochum), Rita Newell (Keulen), Lore Oppenheimer (Hannover), Oskar Prager (Fürth), Batya Rabin (Frankfurt-am-Main), Esther Reisz (Leipzig), Felix Rinde (Wenen), Edith Rogers (Stuttgart), Inge Sadan (München), Pesach Schindler (München), Joseph Schwarzberg (Leipzig), Stephanie Segerman (Leipzig), Felix Seiler (Wenen), Bronia Sonnenschein (Wenen), Miriam Spira (Berlijn), Henry Stern (Stuttgart), Frank Wachsnier (Breslau), Hans Waizner (Wenen), Lea Weems (Ladenburg), Naftali Kurt Wertheim (Fulda), Margot Wilde (Horb), Joseph Wohlfarth (Frankfurt-am-Main) en Margot Wohlman-Wertheim (Fulda).

Verder ontving ik verhalen over de Kristallnacht van kinderen en kleinkinderen van ooggetuigen die erover vertelden in hun familiekring. Dank aan David Bier (memoires van zijn moeder Vera Bier), Benjamin Gutman (Ilse Wertheimer, Kippenheim), Joel Hess (herinneringen van David Hess,

Würzburg), Joan Lessing (Willy Lessing, Bamberg) en Ted Shealy (Ernst Gerstenfeld, Dachau).

Vele anderen hebben mijn vragen beantwoord over de Kristallnacht, het voorspel en de gevolgen ervan, of mij documenten en persoonlijke herinneringen gegeven. Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan dr. Richard A. Baker (historicus van de United States Senate), Dvir Bar-Gal, Dov Bar-Ner, Michael Bienefeld, Naomi Blake, Anna Charin (bibliothecaresse bij de *Jewish Chronicle*), John David, wijlen Lord Egremont (John Wyndham), Alexander Fagelson, Pal Foti, Anne Fox, Elie Freud (professor Arthur Freud), professor Alain Goldschläger, professor Richard Griffiths, dr. Ruth Gruber, Arie en Henry Handler, Chris Havern (historicus van de United States Coast Guard), Hannelore Headly, Gerda Hoffer, professor Otto Hutter, rabbi Harry Jacobi, Seth E. Jacobson, Peter Joy, Arno Klarsfeld, Adaire J. Klein (directeur van de bibliotheek en de archiefdienst van het Simon Wiesenthal Centre, Los Angeles), James Klein, dr. Robert Krell, Joan Lessing, Rachel Man, Marianne Meyer, Judy Montagu (brievenredacteur bij de *Jerusalem Post*), professor Peter Neary, Fori Nehru, dr. Stephen Nicholls, Yoni Ozdana, Ze'ev Padan, Mordecai Paldiel, Alan Palmer, dr. Arnold Reisman, Bozenna Rotman, Eric Saul, Zijne Excellentie Pavel Seifter, Margaret Shannon (senior onderzoekshistoricus bij Washington Historical Research), Renée Silberman, Frederick Taylor, Jacqui Wasilewsky (Sydney Jewish Museum), Serena Woolrich (Allgenerations, Washington DC), Pauline Worner en Enid Wurtman. Dorothea Shefer-Vanson stuurde me de brief van Fränze Hirsch van 15 maart 1939 (Sprottau).

Esther Goldberg was tijdens mijn werk een bron van wijze adviezen. Kay Thomson nam de lastige taak op zich mijn werk als auteur te coördineren. Robert Lacey en zijn team bij HarperCollins hebben mij van het begin tot het eind gesteund, evenals Caradoc King en alle anderen bij A.P. Watt, mijn literair agent.

Zoals bij alle boeken die ik de afgelopen twintig jaar geschreven heb, zette de Britse cartograaf Tim Aspden mijn ruwe schetsen en ideeën om in kaarten van de hoogste kwaliteit. Door deze kaarten in het boek kan de lezer de gebeurtenissen in de Kristallnacht en de consequenties daarvan volgen, en zien waar de honderden steden, stadjes en dorpen liggen waar de synagogen in brand werden gestoken en/of verwoest.

De nacht van het gebroken glas

Op 18 oktober 1938 werden in opdracht van Hitler meer dan twaalfduizend Joden Duitsland uitgewezen. Het waren Poolse Joden die al jaren legaal in Duitsland woonden. Ze kregen het bevel in één enkele nacht hun huis te verlaten en mochten ieder slechts één koffer meenemen. Toen deze Joden werden weggevoerd, werd alles wat ze in tien, twintig, soms wel dertig jaar in Duitsland hadden verdiend en vergaard – hun meubilair, bestek, linnengoed, bedden, kachels, fornuizen, boeken – ingepikt als roofbuit, met name door de nazi's en hun eigen burens.

De twaalfduizend verbannen Joden werden onder dreiging van geweren en bajonetten door de Gestapo uit hun huizen gehaald en naar het dichtstbijzijnde station gebracht, waar ze op de trein werden gezet naar de Poolse grens. Vierduizend mochten er Polen in. De overige achtduizend die Polen niet in mochten, waren echter gedwongen aan de grens te blijven. Ten minste zeventuizend van hen verbleven op de koude stenen vloer van het Poolse grensstation Zbąszyń en in nabijgelegen stallen. Hier wachtten ze in barre omstandigheden af of de Poolse regering hen alsnog wilde opnemen. Honderden anderen, vertelde een Britse krant zijn lezers, 'hingen zonder geld en in de steek gelaten maar een beetje rond in kleine dorpjes langs de grens, in de buurt van de plek waar ze door de Gestapo het land uit waren gezet en achtergelaten'.¹

'In mijn notitieboekje,' schreef een Britse journalist vanuit Zbąszyń, 'staat de naam van een 39-jarige vrouw, een van de mensen die werden verdreven naar Polen, en ook die van een blinde man van zesenzeventig uit Hannover, die zelfs niet eens een zakdoek mee mocht nemen.'²

Terwijl de autoriteiten in Polen aarzelden om inreisvergunningen af te

1 'Expelled Jews' Dark Outlook', *The Times*, 1 november 1938.

2 '7,000 Jews Still at Frontier', *News Chronicle*, 1 november 1938.

geven, wachtten de verbannen Joden in Zbąszyń hongerig, angstig, verward en boos af. Ten minste vijf van hen pleegden zelfmoord. Eén uitgezet stel dat meer dan 27 jaar in Hannover had gewoond, had een zoon van 17 – Herschel Grynszpan – die in Parijs woonde. Zijn zus Berta stuurde hem vanaf de grens een ansichtkaart, waarop ze schreef hoe hun uitwijzing verliep: ‘Niemand vertelde ons wat er aan de hand was, maar we realiseerden ons dat dit het einde zou zijn.’ Haar laatste verzoek: ‘We hebben geen cent. Zou je ons iets kunnen sturen...?’

Herschel Grynszpan ontving 3 november de kaart van zijn zus. De volgende dag las hij een levendig verslag van de deportaties in een Parijse Joodse krant, waarin melding werd gemaakt van een aantal gevallen van gekte en zelfmoord onder de bannelingen. Grynszpan was woedend. De ochtend van zondag 6 november kocht hij een pistool. Hij deed er vijf kogels in en nam de volgende dag de metro naar de Duitse ambassade. Zijn plan was de ambassadeur te doden. Nadat hij tegen de portier had gezegd dat hij ‘een belangrijk document’ moest afleveren, werd hij naar de kamer van de derde secretaris – Ernst vom Rath – gestuurd. ‘U komt mij een belangrijk document brengen?’ vroeg Rath. Terwijl hij zijn pistool trok, riep Grynszpan: ‘Jij vuile rotmof, uit naam van twaalfduizend vervolgd Joden: hier is je document.’³

Grynszpan vuurde vijf schoten af. Twee daarvan raakten Rath, maar doodden hem niet. Een van de wonden van de diplomaat was echter zeer ernstig en hij werd zo snel mogelijk naar het dichtstbijzijnde ziekenhuis gebracht. Zodra Hitler hoorde van de schietpartij, gaf hij zijn lijfarts dr. Brandt opdracht naar Parijs te vliegen, samen met de directeur van de universiteitskliniek München. De twee artsen vertrokken 7 november kort na middernacht. De Duitse ochtendkrachten van 8 november beschuldigden de Joden van de moord. Als bewijs dat de Joden aanhoudend campagne voerden tegen nazi-Duitsland, werd naar voren gebracht dat een Duitse Jood – David Frankfurter – drie jaar eerder Wilhelm Gustloff – hoofd van de naziorganisatie van Duitsers die in Zwitserland woonden – met pistoolschoten had gedood.

De Duitse ochtendkranten vestigden ook de aandacht op het feit dat elf jaar voor de aanslag op Gustloff in hetzelfde Parijs waar Grynszpan Rath had neergeschoten, een Poolse Jood – Samuel Schwarzbart – de Oekraïener Simon Petliura had doodgeschoten, wiens soldaten direct na de Eerste Wereldoorlog tienduizenden Joden in Oekraïne hadden vermoord.

3 Bundesarchiv, Potsdam, citaat in: Rita Thalmann en Emmanuel Feinermann, *Crystal Night, 9-10 November 1938*, blz. 33, 42.

Reeds op 8 november werden de eerste collectieve strafmaatregelen aangekondigd. Er mochten per direct geen Joodse kranten en tijdschriften meer verschijnen. Door dit verbod werden de Joden afgesneden van het meest toegankelijke contact met hun leiders, wier taak het was hen te adviseren en begeleiden, vooral op het gebied van emigratie. Het was een maatregel, legde een Britse krant uit, 'bedoeld om de Joodse gemeenschap te ontwrichten en te beroven van de laatste fragiele banden waarmee die nog bij elkaar werd gehouden'.⁴ Er waren op dat moment drie Duitse Joodse kranten met een nationale oplage, vier culturele bladen, een aantal sporttijdschriften en nog enkele tientallen gemeenschapsbladen, waarvan het Berlijnse een oplage had van 40.000 exemplaren.

Op 8 november werd ook aangekondigd dat Joodse kinderen niet langer de 'arische' openbare lagere scholen mochten bezoeken, iets wat tot dan toe alleen werd toegestaan als er niet voldoende Joodse lagere scholen waren. Tegelijkertijd werden alle Joodse culturele activiteiten 'voor onbepaalde tijd' verboden.

De nazileiders hadden al een tijdje een gewelddadige massa-actie tegen de Joden in gedachten. Toen Rath ernstig gewond in het ziekenhuis lag, leek het moment aangebroken de reeds bestaande plannen meteen in gereedheid te brengen. Reinhard Heydrich – een van de grootste Jodenhaters van het Derde Rijk, onder Heinrich Himmler plaatsvervangend hoofd van de Gestapo en de SS en verantwoordelijk voor de concentratiekampen – stond op het punt zijn moment suprême te beleven.

Op 8 november vond er een aantal uitbarstingen plaats van wat minister van Propaganda dr. Josef Goebbels, een Jodenhater van hetzelfde kaliber als Heydrich, 'spontane demonstraties' noemde tegen de Joden in Duitsland. In Londen werd bericht dat een synagoge in het stadje Hersfeld in Hessen 'tot de grond toe was afgebrand', 'de tweede die in die regio werd verwoest in vierentwintig uur tijd'.⁵ Een andere Britse krant schreef over berichten die nacht uit zowel Kassel als Wenen, 'dat de ramen van Joodse winkels waren ingegooid', en dat er 'demonstraties waren [geweest] tegen synagogen en dat de menigte die had ingebroken, schade had berokkend aan het interieur van ten minste één daarvan'. Er bestond angst, voegde de krant er nog aan toe, dat er die avond in Berlijn 'ruiten zouden worden ingegooid', 'maar voor zover

4 'Nazis Planning Revenge on Jews', *News Chronicle*, 9 november 1938.

5 'Synagogue Set on Fire', *The Times*, 10 november 1938.

kan worden nagegaan, waren er laat in de nacht geen anti-Joodse relletjes'.⁶

Een week later werd bekend dat op de avond van 8 en in de nacht van 8 op 9 november de executie was begonnen van Joden die maanden eerder in het concentratiekamp Buchenwald gevangen waren gezet.⁷ Een 'betrouwbare bron' zei later dat het aantal Joden dat in die nacht was vermoord, zeventig zou zijn.⁸ Die nacht werden er ook Joden in de provincie Hessen aangevallen en uit hun huizen verdreven. Ze vluchtten naar Frankfurt, waar ze 'vol bulten en schrammen, en bloedend' aankwamen.⁹

Op 9 november maakte de Britse consul-generaal in de vrije stad Danzig – Gerald Shepherd – melding van een 'intensivering van de anti-Joodse campagne' in de stad die al vanaf 1920 in naam onder controle was van de Volkenbond. De muren en ramen van Joodse winkels waren 'beklad met denigrerende leuzen en, in ten minste één geval [waren] de ramen gebroken'. Een Joodse eigenaar van een chocoladefabriek moest onder druk zijn bedrijf overdoen aan 'een prominente nationaalsocialist'. Een aantal Joden 'is samen met de arische vrouwen met wie ze een intieme relatie hadden, in beschermende hechtenis genomen, hoewel er geen wettelijke grond is voor een dergelijke actie'.¹⁰

Woensdag 9 november 's avonds bereikte Berlijn het nieuws dat Rath gestorven was aan zijn verwondingen. De Duitse radiozenders namen twee minuten stilte in acht. Wat de gevolgen van het overlijden van Rath zouden zijn, was onbekend. 'De berichten uit Duitsland van vanavond,' meldde een Britse krant, 'geven niet aan dat er sprake is van een onmiddellijke uitbreiding van officiële represailles tegen de Joden, maar gezegd wordt dat het aantal onofficiële demonstraties toeneemt. Een aantal synagogen is door boze menigten in brand gestoken...'

Op de deftige Unter den Linden in Berlijn trok een menigte mensen op naar het Franse verkeersbureau, waar als elke dag een aantal Joden in de rij stond te wachten op de vertrekschema's en verdere reisdetails die ze nodig

6 'Germany Begins Reprisals Against the Jews', *Manchester Guardian*, 9 november 1938.

7 Diplomatiek correspondent, *Manchester Guardian*, 15 november 1938.

8 Diplomatiek correspondent, *Manchester Guardian*, 18 november 1938.

9 'Extent of German Pogrom', *Manchester Guardian*, 18 november 1938.

10 Gerald Shepherd, bericht van 9 november 1938, documenten Britse ministerie van Buitenlandse Zaken, FO 371/21637.

hadden voor hun emigratie. De mensenmassa dwong het verkeersbureau de deuren te sluiten, onderwijl scanderend: 'Weg met de Joden! Ze gaan naar Parijs om zich daar bij die moordenaar te voegen!'¹¹ Een Berlijnse krant omschreef Grynszpan als 'slechts een van de boevenbende'.¹²

Een Britse krant vestigde de aandacht op het feit dat er al enige tijd een groot aantal Duitse Joden gevangenzat in concentratiekampen en leverde commentaar op de 'ernstige wreedheden' waaraan ze werden onderworpen. De sterfte onder deze Joden was zo hoog – in de kampen 'bezwijken ze onder de slechte behandeling of worden ze gedreven tot zelfmoord' – dat een van hen die recentelijk was vrijgelaten, verklaarde dat 'zelfs in normale tijden' de Joden in de concentratiekampen 'sterven als vliegen in de herfst'. De krant voegde er nog aan toe: 'Gevreesd moet worden dat ze als vergeldingsmaatregel voor de moord op een Duitse diplomaat nog slechter zullen worden behandeld. De Joden worden door de Duitse pers en radio als groep verantwoordelijk gesteld voor de daad.'¹³

Terwijl Rath ernstig gewond in een Parijs ziekenhuis lag, was Hitler in München bij de jaarlijkse bijeenkomst van partijleiders van de nazi's en de SA – naar hun uniformkleding 'bruinhemden' genoemd – waarop de 'Bierkellerputsch' van 1923 werd herdacht. Hij had tijdens deze putsch in de Beierse hoofdstad een greep gedaan naar de macht. De avond van 9 november kreeg hij te horen dat Rath was overleden. Hitlers minister van Propaganda Goebbels, die met hem mee was naar München, vertelde hem dat er reeds in diverse steden gewelddadigheden waren uitgebroken tegen de Joden. Goebbels noteerde Hitlers reactie in zijn dagboek: 'Hij besluit: de demonstraties moeten doorgaan. De politie moet zich terugtrekken. De Joden moeten nu maar eens voelen hoe boos het volk is.' Goebbels schreef er nog bij: 'Ik geef de politie en de partij meteen de benodigde instructies. Daarna spreek ik in die geest tot de partijleiders. Stormachtig applaus. Iedereen rent meteen naar de telefoon. Nu doen de mensen iets.'¹⁴

11 'Diplomat Dies: Nazi Rage', *Daily Herald*, 10 november 1938.

12 *Lokalanzeiger*, 9 november 1938, citaat in: de *Manchester Guardian*, 10 november 1938.

13 'Death of Shot Diplomatist, Reprisals Likely', *Manchester Guardian*, 10 november 1938.

14 Goebbels' dagboek, citaat in: Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933-1939*, blz. 272.

De actie kwam snel en was furieus. ‘De orgie begon in de vroege ochtend,’ berichtte de correspondent van een Britse krant vanuit Berlijn, ‘er ontstond bijna tegelijkertijd brand in negen van de elf synagogen...’¹⁵ ‘De problemen begonnen,’ schreef een andere krant, ‘toen halfdronken mensenmenigten gewapend met koevoeten en stenen de ruiten in [de wijk] Westend begonnen in te gooien, Joden mishandelden en de winkels beplakten met pamfletten...’ Op de pamfletten stond: ‘Führer! Bevrijd ons van de plaag van de Joden!’ In anderhalf uur tijd werden ten minste tweehonderd Joodse winkels in puin geslagen.¹⁶

Goebbels was verrukt, hij schreef in zijn dagboek: ‘Zoals verwacht is de hele natie in oproer. De Joden betalen een hoge prijs voor deze ene dooie vent. Die lieve Joden denken voortaan wel twee keer na voordat ze zomaar een Duitse diplomaat neerknallen.’¹⁷

Sir George Ogilvie Forbes, hoogste diplomaat en juridisch adviseur op de Britse ambassade in Berlijn, was ooggetuige van de verwoestingen in de hoofdstad en schreef in zijn eerste uitgebreide bericht: ‘Met name viel mij op het gedrag van de groepen mensen die achter elke bende plunderaars aan trokken. Ik hoorde geen uitingen van schaamte of walging, maar zag ondanks de totale passiviteit van veel toeschouwers wel de onnozele grijns op hun gezicht, die vaak onbedoeld verraadt dat ze zich wel degelijk bewust zijn van hun schuld.’¹⁸

Berlijn was slechts een van de meer dan duizend steden, stadjes en dorpen in heel Duitsland waar vreselijke dingen gebeurden terwijl het nog donker was. ‘In het holst van de nacht,’ schreef Laurie Lowenthal – toen veertien – over zijn herinneringen aan de gebeurtenissen in het stadje Aschaffenburg, ‘werden we wakker van het geluid van schieten. Ludwig Lowenthal, mijn vaders neef en zakenpartner, woonde met zijn gezin op de begane grond van ons huis. Twee mannen traptten hun voordeur in en schoten hem zonder pardon neer terwijl hij in bed lag. Hij werd met de ambulance naar het ziekenhuis gebracht. Intussen werd zijn zwager Alfons Vogel ontvoerd en meegenomen

15 ‘Nazi Attacks on Jews’, *The Times*, 11 november 1938.

16 ‘Streets in Ruins’, *Evening Standard*, 10 november 1938.

17 Goebbels’ dagboek, Elke Fröhlich (samensteller), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, dagboeknotitie 10 november 1938.

18 Sir George Ogilvie Forbes, bericht nr. 1224 van 16 november 1938, documenten Britse ministerie van Buitenlandse Zaken, FO 371/21637.

naar het nabijgelegen bos, waar hij aan een boom werd vastgebonden, gebruikt werd als oefenschijf en werd doodgeschoten.¹⁹

De Joods-Duitse gemeenschap dateert reeds van zeer lang geleden, en gaat tweeduizend jaar terug tot de Romeinse tijd. Twee jaar voor de Kristallnacht won Laurie Lowenthal op school een prijs voor het feit dat hij zijn eigen geslacht terug wist te voeren tot zijn voorvaderen die bijna driehonderd jaar eerder naar Duitsland waren gekomen. De Joden waren ook Duitse patriotten. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden twaalfduizend van hen gedood in de strijd. Een van Laurie Lowenthals ooms, officier in een Duits garderegiment, werd al in de eerste drie maanden na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog gedood. Een van zijn neven stierf in oktober 1916 aan het front. Zijn eigen vader kreeg het IJzeren Kruis voor betoonde moed tijdens die oorlog.

Bij het ochtendgloren was er overal in Duitsland sprake van ontstellend verwoestende taferelen. Die avond meldde persbureau Reuters dat er synagogen waren afgebrand in onder meer Stettin aan de Baltische Zee, Konstanz aan de grens met Zwitserland, Essen en Düsseldorf in het Ruhrgebied, evenals Krefeld, Cottbus, Brandenburg, Offenburg en Eberswalde.²⁰ De synagoge van Essen uit 1913 werd beschouwd als een van de mooiste in Duitsland. In Mainz werden zes synagogen verwoest, evenals de Joodse religieuze school, het Joodse museum en de Joodse bibliotheek. Verder de oude Joodse begraafplaats, waarvan de oudste grafstenen dateerden van meer dan negenhonderd jaar geleden. Tijdens de Kirchentag van Mainz, die plaatsvond 1032 jaar voor de Kristallnacht, was bepaald dat iemand die uit kwaadwilligheid een Jood doodde, net als iedere andere moordenaar een genoegdoening moest betalen.

In Aschaffenburg zag Laurie Lowenthal vlammen uit de richting van de synagoge komen. Hij haastte zich naar de plaats van handeling, maar zijn weg werd versperd door bruinhemden.²¹ Nobelprijswinnaar Otto Loewi, een eminente Oostenrijkse Jood, onderrichtte tot aan de annexatie door Duitsland farmacie aan de universiteit van Graz; de rabbi van deze stad was

19 Laurie Lowenthal, 'My Childhood in Germany', getypte kopij, 6 juni 2005 gestuurd aan de auteur.

20 Zie de kaart op blz. *** voor de plaatsen genoemd in dit hoofdstuk waar synagogen werden verwoest.

21 Laurie Lowenthal, 'My Childhood in Germany', getypte kopij.

de vooraanstaande Joodse historicus David Herzog. In deze stad werden de prachtige synagoge en de aangrenzende Joodse school, beide trots gelegen aan de oever van de rivier, verwoest.²² Soms werden er zelfs synagogen verwoest in steden waar geen Joden waren. Meteen na de annexatie in maart door Duitsland werden de Joden van Eisenstadt, in Oostenrijk, verdreven. Dat weerhield de meute er echter niet van het interieur van de synagoge kort en klein te slaan. Vervolgens werd het gebouw met de grond gelijk gemaakt.²³

De Britse consul-generaal in München, Donald St. Clair Gainer, meldde vergelijkbare verwoestingen in heel Oostenrijk: in Linz werd een synagoge ‘platgebrand’; de synagoge van Salzburg ‘werd verwoest en de inboedel op straat gegooid’; in de kuuroorden Bad Hallein en Bad Gastein ‘werden de Joodse hotels en pensions geplunderd’.

Gainer constateerde dat in Wenen zelf de aanvallen werden uitgevoerd ‘door de Oostenrijkse SA, waarvan de meeste leden in volledig uniform waren, en de politie had kennelijk instructies gekregen niet in te grijpen’. Negentien synagogen zouden ‘volledig zijn verwoest door brand’. Alle Weense brandweerkorpsen ‘hadden er hun handen vol aan’ te voorkomen dat de branden zich verspreidden, ‘terwijl er op enig moment ernstig gevaar leek dat grote delen van de stad zouden veranderen in een vlammenzee’. De correspondent van *The Times* in Wenen vertelde Gainer dat hij, nadat hij was meegenomen naar het politiebureau en voordat hij weer werd vrijgelaten, ‘op een aantal plaatsen Joden ineengedoken in de hoek zag zitten, die zo bang waren dat ze niet eens meer wisten hoe ze heetten. Een oude Jood met wit haar en een baard lag op de grond en werd heel hard getrapt door iemand van de SA, terwijl de gewone politie toekeek’.

Die nacht, schreef Gainer in bittere bewoordingen, ‘vond er in Wenen een opmerkelijk schouwspel plaats, waarbij grote delen van de stad in brand stonden en Joden door de straten werden gejaagd, vervloekt en aangevallen door menigten oproerkraaiers die er prat op gingen tot de geweldigste en meeste geciviliseerde naties te behoren’.²⁴ Tijdens de Kristallnacht in Wenen werden er in totaal vijftiennegentig synagogen en gebedshuizen verwoest.

22 Meir Lamed, ‘Graz’, *Encyclopaedia Judaica*, deel 7, artikel 864, met een foto van de synagoge en de school voor de verwoesting.

23 Aharon Fuerst en Yehouda Marton, ‘Eisenstadt’, *Encyclopaedia Judaica*, deel 6, artikel 548.

24 D. St. Clair Gainer, bericht van 11 november 1938, documenten Britse ministerie van Buitenlandse Zaken, FO 371/21637.

Een correspondent van een Britse krant stuurde vanuit München een lijstje met vier steden in Zuid-Duitsland waar ‘winkels kort en klein werden geslagen en synagogen in brand [werden] gestoken’. Dat waren München zelf, Neurenberg, Bamberg en Bayreuth.²⁵ De synagoge van Bayreuth was ingewijd in 1760. Berichten op 10 november uit Neurenberg verhaalden over een dag vol terreur. ‘Bruinhemden sloegen zich een weg naar binnen in Joodse huizen, trokken de gordijnen van de rails, sneden met messen vloerkleden en de stoffering kapot en sloegen het meubilair in stukken,’ meldde een Britse krant. ‘Kinderen waren doodsbang en kwamen snikkend uit hun bed, dat vervolgens kort en klein werd geslagen.’ De krant voegde er nog aan toe: ‘Een groot aantal vernielers was nog in de tienerleeftijd.’²⁶

Een Amerikaanse krant berichtte dat in de Friedrichstrasse ‘in het centrum van Berlijn, mensenmenigten de politie opzij drukten in hun jacht om te plunderen’. De krant meldde ook dat in Keulen ‘mensenmenigten van bijna alle Joodse winkels de ruiten braken, zich met geweld toegang verschaften tot een synagoge, de stoelen omversmeten en de ruiten ingooïden’. In Salzburg werd de synagoge met de grond gelijk gemaakt en werden Joodse winkels ‘geplunderd’. In Wenen, waar tweeëntwintig Joden zelfmoord zouden hebben gepleegd, ‘werden vrachtwagens vol Joden door de SA meegenomen naar de Doliner Strasse, waar ze aan het werk werden gezet om een Joodse synagoge te slopen’. Er waren ook berichten uit Potsdam, Treuchtlingen, Bamberg, Brandenburg, Eberswalde en Cottbus, dat synagogen werden ‘binnengevallen, gesloopt en platgebrand’.²⁷ De synagoge van Treuchtlingen dateerde uit 1730.

De Britse consul-generaal in Frankfurt, Robert Smallbones, stuurde Londen een bericht over de gebeurtenissen in Wiesbaden. Het geweld begon ‘s morgens om zes uur, schreef hij, ‘met het in brand steken van alle synagogen’. De hele dag ‘gingen georganiseerde groepen van beide politieke groeperingen’ – de bruinhemden van de SA en de zwarthemden van de SS – ‘langs bij alle Joodse winkels en kantoren en sloegen daar de ruiten, de koopwaar en de boedel kort en klein’. Meer dan tweeduizend Joden werden gearresteerd. Alle synagogen in het district werden verwoest ‘en alle rabbi’s werden samen met

25 ‘Special Reports of the Pogroms in Germany’, *News Chronicle*, 11 november 1938.

26 ‘Here is what Happened in Other Towns’, *Daily Herald*, 11 november 1938.

27 ‘Jews Victim of Day of Vengeance’, *Washington Post*, 11 november 1938.

andere religieuze leiders en onderwijzers gearresteerd'.²⁸

In de provincie Mecklenburg berichtte de nazikrant aldaar dat op 9 november alle Joodse bedrijven in de stad Schwerin werden gemarkeerd, om vervolgens op 10 november te worden aangevallen en verwoest. Tegelijkertijd werd de synagoge 'ongeschikt gemaakt voor gebruik'. In Rostock werd de synagoge in brand gestoken en werden Joodse bedrijven aangevallen. In Güstrow 'werden de synagoge, het metaheerhuis op de Joodse begraafplaats en het pand van een Joodse horlogemaker in brand gestoken, een aantal ruiten van het winkelpand stukgeslagen, de inboedels en interieurs van de winkels vernield en alle Joodse inwoners in hechtenis genomen'. In Wismar werden alle Joden gearresteerd.²⁹

Overal werden er foto's genomen van de vernieling van de synagogen. In Zeven werd met de inrichting van de synagoge op het stadsplein een vuur in de openlucht aangestoken en de directeur van de school kreeg opdracht zijn leerlingen mee te nemen om te kijken naar het verwoestende vuur. Ze werden gefotografeerd terwijl ze zich verzamelden voor het spektakel.³⁰ In Ober-Ramstadt werd een foto genomen van de brandweermannen die een nabijgelegen woning probeerden te redden, terwijl de synagoge in brand stond.³¹ De synagoge van Siegen werd ook gefotografeerd terwijl die in brand stond.³² Hetzelfde gold voor de synagoge van Eberswalde.³³

De Joodse wijk van Regensburg was de oudste van Duitsland en ging terug tot 918 jaar voor de Kristallnacht. Die nacht werd de synagoge, ingewijd in 1841, verwoest. Een fotoverslag van de Joodse gemeente van de gebeurtenissen omvat foto's van stukgeslagen winkelruiten en de Joodse mannen die werden afgevoerd naar Dachau, begeleid door lachende, geüniformeerde

28 Robert Townsend Smallbones, telegram van 11 november 1938, documenten Britse ministerie van Buitenlandse Zaken, FO 371/21637.

29 *Niederdeutscher Beobachter*, 10 november 1938, bericht van de Britse consul-generaal in Hamburg van 11 november 1938, documenten Britse ministerie van Buitenlandse Zaken, FO 371/21637.

30 'Synagogue Furnishings at Zeven', foto: fotoarchief The United States Holocaust Memorial Museum.

31 'Synagogue Burns in Ober-Ramstadt', foto: fotoarchief The United States Holocaust Memorial Museum.

32 Foto afgedrukt in: Yitzhak Arad (samensteller), *A Pictorial History of the Holocaust*, blz. 58.

33 'Synagogue set on Fire During Kristallnacht', The United States Holocaust Memorial Museum, foto 55542.

SA-leden. De Joden werden gedwongen een groot spandoek te dragen met daarop de tekst: *Auszug der Juden*, 'Exodus van de Joden'.³⁴

Het Holocaust-archief van Yad Vashem in Jeruzalem beschikt ook over foto's van de vernietiging van synagogen van vier andere steden: Wiesloch, Korbach, Eschwege en Thalfang.³⁵ De synagoge van Eschwege was honderd jaar eerder, in december 1838, ingewijd. Die van Thalfang in 1822. Adolf Diamants studie over synagogen die in de Kristallnacht in brand zijn gestoken, geplunderd en verwoest, bevat foto's van meer dan negentig synagogen in brand of in puin, en van gedenkplaten die na de oorlog zijn aangebracht op plekken waar synagogen stonden die zijn verwoest. Onder de uitgebrande synagogen waren ook die van de universiteitssteden Heidelberg en Tübingen.³⁶

*

In Bremen namen op 10 november om twee uur 's morgens drie brandweertwagens en zeven ladderwagens hun positie in in de straat waar de synagoge en het gebouw van het Joodse bestuur stonden. Drie uur later, om vijf uur, waren ze nog steeds op hun post toen de synagoge in brand werd gestoken en – volgens het bericht van de Britse consul T.B. Wildman – 'volledig uitbrandde'. Terwijl de synagoge in brand stond, werd het gebouw van het Joodse bestuur geplunderd door leden van de SA. Op hetzelfde moment werd het metaheerhuis op de Joodse begraafplaats in brand gestoken. Bij de aanvallen op Joodse winkels 'kreeg een vrachtwagenchauffeur opdracht de etalages van diverse winkels in te rijden en toen hij dat weigerde, sprong een van de SA'ers naast hem [op de treeplank] en dwong hem het toch te doen'. De man 'nam de goederen mee – of in elk geval een deel daarvan – voor het Winterhilfswerk, de jaarlijkse charitatieve hulp van de nazi's aan het Duitse volk. In de kapotte etalages werden borden gezet, die de dag daarvoor waren gemaakt, met daarop leuzen als: 'Wraak voor Rath', 'Dood aan het internationale Jodendom en de vrijmetselarij', 'Geen handel met volkeren die kruipen voor de Joden' en 'Weg met de Joden'.

34 'Der Fotoalbum der Jüdischen Gemeinde Regensburg, Kristallnacht 9-10 November 1938', Joodse gemeente Regensburg, 16 juni 2005.

35 Fotoarchief Yad Vashem: 26891 (Wiesloch), 51741 (Eschwege), 63788 (Korbach), 5995/4 (Thalfang).

36 Adolf Diamant, *Zerstörte Synagogen vom November 1938*, blz. 127-226.

De consul meldde ook dat een Joodse klermaakster, Lore Katz, gedwongen werd in haar nachtjapon de straat op te gaan en pas een jas mocht halen toen haar winkel ‘was leeggeroofd’. Een aantal Joden zou zelfmoord hebben gepleegd. Anderen werden ’s nachts onder dreiging van een vuurwapen gedwongen hun huis te verlaten, ‘en één man – ene Rosenberg, vader van zes kinderen, woonachtig in de wijk Neustadt – pleegde verzet en werd doodgeschoten’.³⁷

Er werden in de Kristallnacht naar schatting eenennegentig Joden vermoord in Duitsland. Diplomaten en buitenlandse correspondenten meldden het nieuws van een aantal van deze doden. De correspondent van de *Daily Telegraph* in Berlijn schreef dat de conciërge van de synagoge in de Prinzregentstrasse ‘naar verluidt samen met zijn gezin is verbrand’. De correspondent had ook ‘uit betrouwbare bron’ vernomen dat in de wijk Ostend twee Joden zouden zijn gelyncht en nog eens twee in Westend. ‘Uit andere delen van het land werden nog meer doden gemeld.’ In Dortmund werd een Roemeense Jood ‘vanochtend gedwongen kruipend een afstand van vier kilometer af te leggen, daarbij continu geslagen door oproerkraaiers’.³⁸

De Joodse gemeente van Dortmund was al gedwongen geweest de grote synagoge, gebouwd in 1900, aan de nazi’s te verkopen. Nog voor de Kristallnacht werd hij ontmanteld. De nog overgebleven synagoge werd in de Kristallnacht vernield. In Heilbronn werd de hoge koepelvormige synagoge, ingewijd in 1877, in brand gestoken.³⁹ Reeds vanaf het midden van de elfde eeuw leefden er Joden in Heilbronn, getuige dit jaartal in een Hebreeuwse inscriptie gevonden in de muur van de oude synagoge, gebouwd in 1357. In Bad Homburg, een kuuroord dat aan het begin van de [vorige] eeuw een populaire ontmoetingsplek was voor Joods-Russische intellectuelen, werd de op 9 november 1866 ingewijde synagoge eveneens verwoest in de Kristallnacht.⁴⁰

In Bassum, waar de synagoge ook werd verwoest, zag de 56-jarige Jo-

37 T.B. Wildman, Britse consul in Bremen, bericht van 12 november 1938, documenten Britse ministerie van Buitenlandse Zaken, FO 371/21637.

38 ‘Jews Shot Dead’, *Daily Telegraph*, 11 november 1938.

39 Foto’s van de synagoge van Heilbronn voor en tijdens de verwoesting: Lionel Kochan, ‘Kristallnacht’, *Encyclopaedia Judaica*, deel 10, artikel 1265.

40 Foto van de synagoge van Bad Homburg voor de verwoesting: Bernhard Brillung, ‘Homburg’, *Encyclopaedia Judaica*, deel 8, artikel 943.

sephine Bähr hoe haar man werd gearresteerd en haar huis vernield. Ze pleegde zelfmoord.⁴¹ In Glogau, waar beide synagogen in brand werden gestoken, werd Leonhard Plachte uit een raam gegooid en stierf.⁴² In Jastrow, waar de synagoge ook werd vernield, stierf Max Freundlich, vader van drie kinderen, tijdens zijn arrestatie.⁴³ In Beckum, waar de twee synagogen en de Joodse school volledig werden verwoest, werd Alexander Falk vermoord. Hij was negenenvijftig jaar oud.⁴⁴

Op 10 november vaardigde het hoofd van de Duitse politie, Heinrich Himmler, een bevel uit waarmee het de Joden verboden werd wapens te bezitten. Een Londense krant meldde die avond dat op basis van Himmlers bevel ‘alle Joden bij wie wapens worden gevonden, twintig jaar in de gevangenis zullen belanden’.⁴⁵

Bij veel moorden op Joden stonden schooljongens vooraan om de ruiten in te gooien. Ulrich von Hassell, een Duitse diplomaat die woedend was over wat er gebeurde en in 1944 werd geëxecuteerd vanwege zijn aandeel in de moordaanslag op Hitler, schreef vijf dagen na de Kristallnacht in zijn dagboek dat degenen die dit alles organiseerden ‘schaamteloos genoeg waren om schoolklassen te mobiliseren (in Feldafing aan de Starnbergersee gaven ze de leerlingen zelfs stenen als wapen)’.⁴⁶ Een maand na de Kristallnacht lunchte Hassell met een senior medewerker van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken, die – zo schreef Hassell in zijn dagboek – ‘het verhaal bevestigde dat leerkrachten schoolkinderen knuppels hadden gegeven, zodat ze de Joodse winkels kort en klein konden slaan...’⁴⁷

Goebbels vaardigde 10 november om vijf uur ’s middags een bevel uit dat de ‘demonstraties’ moesten stoppen. Het werd in alle steden en dorpen uitgezonden via de radio, waarop de politie en functionarissen van de nazipartij de vermoede maar voldane demonstranten naar huis begonnen te sturen. Veel synagogen stonden nog steeds in brand. Die avond moest het Amerikaanse consulaat in Breslau worden geëvacueerd, omdat de nabijgelegen

41 Pages of Testimony (Josephine Bähr), archief Yad Vashem.

42 Pages of Testimony (Leonhard Plachte), archief Yad Vashem.

43 Pages of Testimony (Max Freundlich), archief Yad Vashem.

44 Pages of Testimony (Alexander Falk), archief Yad Vashem.

45 ‘Anti-Jew Riots Raging’, *Evening News*, 10 november 1938.

46 Dagboeknotitie 25 november 1938, *The Von Hassell Diaries*, blz. 14.

47 Dagboeknotitie 11 december 1938, *The Von Hassell Diaries*, blz. 19.

synagoge ‘gevaarlijk in brand stond’.⁴⁸ De zesenzestig jaar oude Nieuwe Synagoge werd met de grond gelijkgemaakt. De Sklowar-synagoge, gebouwd in 1790, werd slechts gedeeltelijk verwoest. Later werd hij door de nazi’s gebruikt als wijnkelder en opslagplaats. De Storch-synagoge bleef overeind staan; de wetsrollen werden echter door de SA naar de tuin gebracht en in brand gestoken. Daarna werd de rabbi, dr. Moshe Hoffman, door de Gestapo gearresteerd, samen met de voorzanger. Beide mannen werden samen met zeshonderd Joodse mannen van tussen de zestien en de zestig naar Buchenwald gedeporteerd.

Overal probeerden de Joden te ontsnappen aan het net van de Gestapo. In Maagdenburg werd Ephraim Handler, een van de leiders van de Joodse gemeenschap, gered van een razzia en de daaropvolgende deportatie naar Sachsenhausen. Een aantal niet-Joodse vrienden redde hem het leven door hem op de nachttrein naar Berlijn te helpen. Toen de mannen die hem zochten hem kwamen halen, was hij al kilometers ver weg. Net voor het uitbreken van de oorlog lukte het hem op een Palestina-certificaat naar Palestina te reizen. Zijn zoon Leo, die in de Kristallnacht in Palestina was en een terugtocht naar Duitsland had geboekt via Triëst, kreeg een gecodeerd bericht dat hij niet terug moest komen. In plaats daarvan ging hij naar Engeland.⁴⁹ Ephraim Handler werd gered dankzij de inzet van Duitsers die genoeg moed hadden de algemeen heersende haat te weerstaan.

Er is bewijs bewaard gebleven dat de parochiepriesters en burgemeesters in drie Duitse dorpen een pogrom hebben voorkomen in de Kristallnacht. Deze dorpen waren Warmfried, Derching en Laimering.⁵⁰

Bijna geen enkele Joodse gemeenschap bleef gespaard voor de vernietiging. In het dorpje Hoengen, in de buurt van de Belgische grens, bundelden leden van de SA en dorpelingen hun krachten en sloegen de kleine synagoge met mokers en bijlen kort en klein. Eric Lucas zag zijn oom Michael, de lokale slager die de synagoge had gebouwd, wanhopig toekijken hoe de wetsrollen van de een naar de ander werden overgegooid, ‘tot ze buiten op straat belandden. Vrouwen rukten het blauwe velours eraf en iedereen probeerde iets te bemachtigen van het zilver waarmee de rollen waren versierd. De wetsrollen lagen open en bloot in het steegje, dat modderig was vanwege de herfst. Kinderen gingen erop staan en anderen scheurden stukken van het fijne perka-

48 “‘Eye for an Eye, Tooth for a Tooth’”, *News Chronicle*, 11 november 1938.

49 Arieh (Leo) Handler, gesprek met de auteur op 28 juni 2005.

50 Anthony Read en David Fisher, *Kristallnacht: The Nazi Night of Terror*, blz. 105.

ment waarop de wetten geschreven waren – dezelfde wetten die de mensen die ze kapotscheurden meer dan duizend jaar tevergeefs hadden geprobeerd te verinnerlijken.⁵¹

De dag na de verwoestingen gaf Goebbels een verzameling correspondenten van de buitenlandse pers in Berlijn de volgende uitleg voor het feit dat hij de politie geen opdracht had gegeven de vernieling in de Kristallnacht te laten stoppen: ‘Ik kon onze politiemensen geen opdracht geven op Duitsers te schieten, omdat ik innerlijk met hen sympathiseerde.’⁵²

In een moedige reactie op de gewelddadigheden en verwoestingen sloot de pastoor van de Sint-Hedwigskathedraal in Berlijn – Bernhard Lichtenberg, in de Eerste Wereldoorlog was hij aalmoezenier – na de Kristallnacht de avonddienst af met een gebed ‘voor de Joden en de arme gevangenen in de concentratiekampen’.⁵³

In een hoofdartikel over de Kristallnacht – gepubliceerd terwijl de synagogen in Duitsland nog nasmeulden, het puin van een paar duizend winkels nog overal op straat lag en duizenden Duitse en Oostenrijkse Joden hun wonden verzorgden of naar concentratiekampen werden afgevoerd, schreef *The Times* in zijn commentaar: ‘Geen enkele buitenlandse propagandist was geneigd Duitsland zwart te maken totdat overstelpt werd met verhalen hoe bezittingen in brand werden gestoken en mensen in elkaar werden geslagen, van de laaghartige aanvallen op weerloze, onschuldige mensen, die het land gisteren te schande hebben gemaakt.’⁵⁴

51 Eric Lucas, ‘The Sovereigns’.

52 Citaat in: de *Evening Standard*, 11 november 1938.

53 H.D. Leuner, *When Compassion was a Crime*, blz. 10.

54 ‘A Black Day for Germany’, *The Times*, 11 november 1938.

In de nacht van 9 op 10 november 1938 – de Kristallnacht – trekt een golf van verwoesting en geweld door Duitsland en Oostenrijk. De razernij is gericht tegen de Joden. Hun synagogen worden in brand gestoken, winkels worden vernield, woningen onbewoonbaar gemaakt. Eenennegentig Joden worden vermoord, nog veel meer ernstig mishandeld. De hulpdiensten staan erbij en kijken ernaar, zoals hun is bevolen. De Joden moeten de woede van het volk maar voelen. En dan is deze nacht van het gebroken glas nog maar het voorspel van de vernietiging die volgt. Op basis van een groot aantal mondelinge en geschreven bronnen schetst Martin Gilbert in *Kristallnacht* een indringend beeld van zowel deze dramatische nacht als de gebeurtenissen die eraan voorafgingen en er direct op volgden.

Sir Martin Gilbert (1936) is een eminent historicus, die in zijn lange en verdienstelijke carrière meer dan tachtig boeken heeft geschreven. Hij is gespecialiseerd in de Joodse geschiedenis in het algemeen en de Holocaust in het bijzonder. Gilbert is vooral bekend als officiële biograf van Winston Churchill. In het Nederlands verschenen eerder van zijn hand *1916: De dramatische veldslag bij de Somme* (Balans) en *Nooit meer: Een geschiedenis van de Holocaust* (The House of Books).

‘Martin Gilbert laat (...) zien dat de georganiseerde chaos van de Kristallnacht de eerste stap was naar de genocide. Zijn waarschuwing is nog altijd zeer relevant.’ – *The Guardian*

www.omniboek.nl

NUR 689
ISBN 978 94 0190 386 8

iKEERPUNTEN
n de geschiedenis